

УДК 930.1.(477.8)+904.7
 Бондаренко Г.В. (ж. Луцьк)

АРХЕОЛОГІЯ І ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ВОЛИНІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ - ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Стаття представляє історіографію археології та пам'яткознавства Волині другої половини ХІХ - початку ХХІ ст. У ній аналізуються праці волинських дослідників і тих, хто досліджував Волинь. Археологічні дослідження охоплюють час від первісного суспільства до середньовіччя. Представлена також історіографія пам'яткознавства, як важливої галузі знання про край.

Ключові слова: археологія, історія, Волинь, Полісся, історіографія, пам'яткознавство.

Цю статтю присвячую чудовій людині і моему вчителю, відомому вченому і педагогу, академіку Іону Винокуру з нагоди його 75-річного ювілею. Я добре пам'ятаю його лекції високого професійного рівня і постійні турботи про студентів під час археологічних розкопок. Книги вченого, наукові монографії та підручники поповнили золотий фонд історичної науки. Втім, моє спілкування з ним не переривається уже впродовж багатьох років як з головою державної комісії на випускних екзаменах студентів історичного факультету Луцького педінституту, на ниві історичного краєзнавства, під час зустрічей на багатьох з'їздах і конференціях. Він завжди є бажаним гостем на зустрічах випускників історичного факультету, на яких можна почути його мудре слово і пораду.

Археологічні дослідження Волині забезпечують інтерес до минулого, до розуміння формування етнічних кордонів і розселення східних слов'ян, показують на Волинський край як один з важливих центрів їх консолідації. Узагальнення археологічних досліджень краю дає можливість розглядати історію краю і держави в контексті існування незалежної України і української нації, на основі витоків слов'янства.

Важливою сторінкою в дослідженні Волині й Полісся стала археологія і дослідження стародавніх пам'яток архітектури та будівництва. Велика кількість досліджень в публікацій із зазначеної теми вказує на необхідність узагальнення та аналізу окремих проблем в історії, археології та пам'яткознавстві Волині.

Археологічні дослідження дали змогу поповнити фонди Луцького історико-культурного заповідника, Волинського краєзнавчого та інших музеїв значною кількістю експонатів, створити Музей археології Волині, який діє при Волинському університеті, ґрунтовні експозиції у Володимир-Волинському, Ковельському і Торчинському історичних, Любомльському і Маневицькому краєзнавчих музеях та підготувати ряд публікацій з історії краю.

Від 40-х рр. вивчав архітектуру і будівництво Володимира-Волинського і Галицько-Волинської держави відомий археолог М.Каргер, праці якого опубліковані у наукових збірниках тих років [27; 28]. У 1948 р. була захищена канди-

датська дисертація М.Логвина про архітектуру Зимненського монастиря [66], у 1952 р. з'явилась стаття П.Раппопорта "Волинські вежі", а у 1955 р. його книга про міста Болохівської землі, яка була на межі Володимиро-Галицької і Київської земель [88; 89]. Наукова монографія вченого "Военное зодчество западно-русских земель X - XIV вв.", яка вийшла з друку 1967 р., охоплює важливі проблеми історії архітектури, у зв'язку з будівництвом у княжу добу фортифікаційних споруд: фортець, замків. Ця праця стала основою і прикладом для вивчення проблем будівництва і архітектури багатьох міст Волині [77].

У 1956 р. була видана праця О.Ратича "Давньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР", в якій чимало уваги приділялось власне Волині, де автор проводив археологічні розвідки та розкопки пам'яток давньоруського періоду [90]. Західного регіону стосувалась оглядова стаття М.Смішка "Археологічні дослідження в Західних областях України за роки Радянської влади", яка вийшла з другим випуском у 1959 р. збірника "Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині" [100, с. 5-8, 13, 14, 18-20, 22-25, 27].

У той же час археологічні дослідження на Волині й Поліссі проводили В.Ауліх [13-15], Л.Крушельницька [50], Ю.Кухаренко [51], М.Кучера, М.Пелещин та інші, науковий доробок яких аналізує М.Кучинко, приділяючи основну увагу слов'яно-руському періоду [52, с. 19-21]. До речі, цьому періоду присвячені статті "Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині" - автор Р.Багрій [16], і В.Барана "Ранньослов'янські пам'ятки верхнього Подністров'я і південно-східної Волині" [17], які вийшли у 1962 р. У № 29 журналу "Археологія" за 1979 р. з'явилась стаття В.Воляника "Пам'ятники черняхівської культури на Волині" [21], а в 1964 р. - стаття в № 5 "Матеріалів і досліджень з археології Прикарпаття і Волині", у якій В.Петров і А.Каліщук представили скарб срібних речей з с Качин Волинської області [86].

Про розвідки в басейні р. Буг у 1980 р. в "Археологічних відкриттях" розповів володимирволинський краєзнавець П.Заклекта [23]. У 1987 р. про нові дослідження пам'яток Володимира Волинського писали А.Пескова і П.Раппопорт [82].

До розвідувально-пошукової роботи і наукових експедицій залучались місцеві краєзнавці, вчителі, учні, студенти, які набували таким чином досвіду пошукової і науково-дослідницької роботи. Зокрема, про свій перший студентський досвід археологічних розкопок згадує відомий тепер краєзнавець Микола Онуфрійчук [73]. Тоді розкопками давньоруського городища біля селища Головно керував ленінградський археолог Ю.Кухаренко.

Книга "Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині", яка досить ґрунтовно представляє тему матеріальної культури і тогочасного розселення, вийшла у 1975 р. в "Науковій думці" - автор В.Савич [92]. У 1974 р. у тому ж видавництві вийшла монографія І.Свешнікова "Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку I тисячоліття до нашої ери" [96]. Пам'ятки мезоліту Волині описав у 1982 р. в монографії Д.Телегін [103, с 29-32].

Ґрунтовні дослідження волинського археолога Г.Охріменка з неоліту, лінійно-стрічкової кераміки й інших археологічних культур [74-76], Д.Козака, В.Оприска і В.Шкоропода - поморсько-кльошової культури стали надбанням кінця XX - початку XXI ст. [33]. Особливості поморсько-кльошової культури на Волині В.Шкоропад розглянув в окремій публікації у 2000 р. [117].

Велись також окремі дослідження пам'яток Луцького і Рожищенського районів львівськими археологами В.Коноплею, В.Лвановським і В.Оприском, які опублікували результати своїх досліджень у 1991 і 1997 рр. [48; 49]. В.Конопля також дослідив обробку і використання на Волині кременю доби міді і ранньої бронзи та описав старожитності Волині від кам'яного віку до середньовіччя [46-47].

Про копітку і ґрунтовне дослідження давньої історії Волині археологами свідчать кілька фундаментальних збірників 70-х - 90-х рр. XX ст. Серед них варто виділити ті, які складають найбільш повну картину історико-археологічних досліджень краю, зокрема, львівських науковців "Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині" (1991), де В.Артюх і Л.Мацкевий опублікували статтю про дослідження пам'яток на Волині [2]. Ґрунтовні збірники з питань археології Закарпаття, Прикарпаття і Волині різних часів, від кам'яного віку до давньоруської доби, були здійснені видавництвом "Наукова думка", які дають підстави говорити про всебічне вивчення краю археологами від палеоліту до середньовіччя [4-9]. У 1991 р. з'явилась у цьому ж видавництві монографія колективу авторів "Походження слов'ян", де багато уваги приділено Волино-Поліському регіону [18]. Про дослідження біля села Городок Луцького району розповідають "Археологічні дослідження в Україні 1991 року" [3, с. 33-36]. Досить докладну інформацію про активну роботу львівських дослідників подає каталог виставки "Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного му-

зею за 15 років діяльності (1986 - 2000)", опублікований С.Терським [104, с 33-36].

Активно велись археологічні розкопки літописних міст і давньо—руських поселень вченими з Києва, Ленінграда, Львова, Луцька, постійно тривали дослідження у Луцькому історико-культурному заповіднику, а також археологічні розвідки в окремих районах області. О.Остапюк, С.Панишко, Ю.Мазурик і М.Кучинко, розкопували і досліджували поселення давньоруського періоду, зокрема, гордище Вал і літописний Угровськ, що засвідчують звіти археологів та їх публікації [52]. На городищі Вал під час археологічних розкопок під керівництвом М.Кучинка у 1982 р. був знайдений сенсаційний за кількістю предметів та історичним значенням срібний скарб давньоруського часу [54], який пізніше експонувався на славістичних конгресах. У 1995 р. вийшла стаття Г.Панишко про археологічні дослідження давньоруських міст Волині у міжвоєнний період, що показує наступність в дослідженні теми [81].

До таких праць, що стосуються археологічного дослідження краю різних часів, належать праці доктора історичних наук з Інституту археології НАН України Д.Козака, який провів чимало археологічних сезонів на Волині у складі багатьох різних експедицій, у співпраці з волинськими археологами, розкопував стоянки і городища, проводив археологічні розвідки і праці якого відтворюють оригінальні концепції з найдавнішої історії краю, відповідно до віднайдення окремих культур і розселення слов'янських та інших племен, зокрема, про етнокультурну історію, зубрицьку культуру і давньослов'янські пам'ятки [27-29]. Про роль території Волині у формуванні давньоруської народності в II - VII ст. згадує І.Винокур на основі археологічних пам'яток та інших джерел [20]. Археологи Л.Залізник і П.Петровський [25], С.Терський [105] поповнили ряд публікацій з історії матеріальної культури населення Волині та Полісся на основі власних досліджень. С.Терський представив цікаві нариси про Олику [107] і Пересопницю [108], і на основі власних досліджень древнього Луцька [106; 109] захистив кандидатську дисертацію.

На основі археологічних досліджень, літописних та інших історичних матеріалів у межах Великої Волині було видано посібники для загальноосвітньої і вищої школи. Зокрема, М.Кучинко у 1993, 1994 і 2002 роках, опублікував три посібника, що охоплюють IX - XIV ст. [53; 55; 58], у 1994 р. Г.Охріменко видав матеріали про неоліт Волині [77; 78]. Впродовж 1993 і 1994 рр. у Кам'янці-Подільському вийшла "Історія Поділля та Південно-східної Волині" у двох книгах, яку підготували відомі науковці І.Винокур та С.Трубанінов і яка охоплює історію з найдавніших часів по XIII ст. [108].

Пам'яткоохоронна робота попередніх років радянського часу сприяла визначенню основних об'єктів історико-культурної та історико-архітектурної спадщини, які були внесені у державний реєстр 1977-1987 рр., про що свідчить публі-

кації в бюлетені Українського товариства охорони пам'яток історії та культури "Пам'ятки України" [78], бібліографічний покажчик пам'яток по області на допомогу дослідникам [79], а також у каталозі-довіднику "Пам'ятки історії та культури Української РСР" (1987), який визначав і перелік пам'яток Волинської області [84, с 67-77]. На той час у всесоюзному масштабі окремі пам'ятники архітектури Волині були представлені у першому випуску збірника "Крізь віки: До витоків культури народів СРСР", виданому в 1986 р. у видавництві "Знання" [99, с 41, 68, 81]. 1990 р. про пам'ятки Волині, які пов'язані з ім'ям Т.Г.Шевченка розповіли у своїй монографії Г. та І.Шовкопляси [118, с 4, 114, 117-121]. Охорона давньоруських городищ Волинської області постала в центрі уваги публікації О.Чемерис і С.Панишка у матеріалах VIII історико-краєзнавчої конференції "Минуле і сучасне Волині", в якій наголошувалось на необхідності дотримання законодавства і уважного ставлення місцевої влади і населення до цих унікальних пам'яток [116].

Більшу частину свого археологічного життя присвятив розкопкам під Берестечком І.Свешніков. Певним явищем у вивченні історії Волині й українського козацтва стала книга "Битва під Берестечком" [95] - глибоке наукове дослідження відомого львівського історика і археолога, який з 1970 р. проводив археологічні розкопки на місці Берестечківської битви українського і польського війська, що тривала з 28 червня по 10 липня 1651 р. і була однією з найбільших подій Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. У книзі, яка вийшла з друку в 1992 р., використано велику кількість унікальних документів, у тому числі епістолярних та іконографічних. І.Свешніковим введено до наукового обігу багато унікальних предметів, зброї і речей козацького та селянського побуту, які були знайдені під час розкопок та поповнили експозицію і фонди державного історико-меморіального заповідника "Поле Берестецької битви", про що свідчить путівник за його авторством і монографія. Археологічні знахідки під Берестечком розповідають не лише про битву і військову справу, але й про господарське життя, побут як козацького, так і польського війська. На цю тему він видав велику кількість публікацій. За матеріалами розкопок Берестецької битви 1651 р. в 1991 р. вийшла стаття "Озброєння козацького війська усередині XVII ст." [97].

У 1987 р. була опублікована монографія О.Лесика "Охорона і раціональне використання пам'яток архітектури" [65], в якій пропонувались підходи до використання архітектурної спадщини і, зокрема, про замки і монастирі Луцька, Олики, Острога, Старокостянтинова і т.п. Багато уваги автор приділив питанню їх використання у розвитку туризму в Західній Україні. Це питання залишається актуальним і сьогодні. Частина замків, які знаходяться в межах Волині, О. Лесик представив у наступній монографії "Замки та монастирі України" (1993), в якій зібрано значний історичний матеріал та ставиться про-

блема їх збереження і використання [64]. "Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні", за такою назвою, яка визначає її спрямування, вийшла в 1997 р. монографія львівського дослідника О.Мацюка, в якій розглядались й окремі історичні споруди, які є на Волині [67].

У 2002 р. в галузі пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя Світланою Гаврилюк представлена об'ємна монографія "Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX - початок XX ст.)" [22], яка охоплює період входження згаданих українських етнічних земель до Російської імперії. Автор дає характеристику різним заходам державного рівня, громадськості та церковних громадських організацій, які сприяли становленню пам'яткознавства. Зібраний у монографії історичний матеріал вказує на те, що з однієї сторони відбувався процес вивчення і намагання зберегти пам'ятки історії та культури, з іншої - відбувалось пограбування краю, коли важливі археологічні знахідки, музейні експонати, книги, документи, потрапляли до музеїв та архівів Москви, Санкт-Петербурга та інших міст Росії, у приватні зібрання. Книга С. Гаврилюк складається з восьми розділів, у яких аналізується наявність джерельних матеріалів, стан вивчення проблеми і розглядається конкретна діяльність дослідників, науковців, архітекторів, мистецтвознавців, археологів, етнографів, істориків тощо.

Цінність цього дослідження в історичному досвіді, який показує, що розвиток національної самосвідомості, культури, державотворчі процеси багато в чому залежать від історичної пам'яті і бережливого ставлення до власної спадщини. Історичний досвід підказує, що дуже багато втрачено і може бути втрачено ще більше, якщо не зберегти належним чином історико-культурні пам'ятки. Необхідно подбати про реставрацію, реконструкцію, консервацію, а можливо і відновлення окремих з них. Важливість дослідження С.Гаврилюк полягає в тому, що воно дає можливість порівняти ті пам'ятки, що є сьогодні з минулими століттями і зрозуміти жахливий стан сучасного ставлення до старожитностей і необхідність розвитку українського історичного пам'яткознавства, яке повинно стати не лише справою загальнодержавною, а й всенародною.

Певна увага приділена відомим особам у галузі становлення історичного пам'яткознавства, зокрема, аналізується діяльність М.Біляшівського, який багато зробив для створення конкретних засад історичного пам'яткознавства в Росії. Його праці, особливо, "До питання про охорону пам'яток старовини" (1902), мали і мають методологічне і методичне значення. Особливий акцент зроблено на участь у збиранні, вивченні та збереженні старожитностей церковних громадських організацій і, зокрема, духовенства. Додатки до монографії вміщують документи архівів, приватне листування, ілюстративний матеріал. Цікавими є приватні листи Миколи Петрова, Помпея Батюшкова, Адріана Прахова,

Корниловича та інших. і рзпорядженням Волинської облдержад-ї "Про взяття під охорону держави : історії та культури на території області" т12.06.1999 р. в області взято на облік і охоро-ияються державою 1045 пам'ятників. Проте, на обліку в державних органах охорони пам'ятників перебуває понад 3000 об'єктів, з яких близько 2000 - пам'ятники археології. Всі вони вимагають до себе належної уваги, а саме: збереження і охорони, дослідження і вивчення, а досить часто - ремонту й реставрації.

Дослідження древнього Луцька, з утворенням державного історико-культурного заповідника "Старий Луцьк", стосувались питань історії, археології, архітектури та будівництва. З цією метою директор заповідника Тарас Рабан і заступник директора з наукової роботи Петро Троневиц намагаються визначити не лише основні наукові проблеми, а й узгодити їх з потребами і можливостями сьогодення, особливо, коли є намагання здійснити нові проекти забудови, що можуть порушити або й змінити обриси старого міста, знищити його окремі пам'ятки і культурний шар.

П.Троневиц, який є автором багатьох публікацій про Луцьк і тривалий час розробляє тематику середньовічного міста, видав у 2003 р. нову книгу про Луцький замок [111] і другу - про Волинь [110]. Цього разу його погляд зупинився на XIV-XVI ст., про які він говорить як таємничі та маловідомі історичній науці. Автор висловлює ряд власних думок і оцінок, які не вписуються у відомі загальноісторичні концепції та піддають сумнівам усталені погляди на історію Луцька. Питанням визначення і поширення посаду навколо Луцького замку, локалізації церкви Іоанна Хрестителя на луцькому Ринку займався Б.Сайчук, який надрукував кілька матеріалів у збірниках конференцій в 1990 і 1993 рр. [93; 94]. Локалізація пам'яток архітектури та їх історична реконструкція спричинились до написання колективом авторів: П.Троневиц, М.Хілько, Б.Сайчук нарисів "Втрачені християнські храми Луцька" [112].

Луцьк, особливо його стара частина, приваблює своїми старожитностями. Лише з проблем вивчення архітектури були проведені заповідником дві наукові конференції у вересні 1992 і у вересні 1995 років "Архітектура Волині: історія і сучасність", у роботі яких взяли участь вчені, архітектори, реставратори, історики, археологи, мистецтвознавці з Києва, Львова, Рівного та інших міст, а також з Польщі. Тези доповідей і повідомлень першої конференції були опубліковані [11], інших, представлені у науково-інформаційному збірнику "Старий Луцьк" (1998), де зібрано неопубліковані матеріали досліджень за попередні кілька років [101]. В тому числі, варто наголосити на початку дослідження давньоруських графіті церкви Івана Богослова в Луцьку на території замку, про що пише М.Хілько [115].

Архітектуру Луцька досліджували і вивчали вчені у різні часи, але у 80-ті - 90-ті роки

кдююх у волинезнавстві постатей Ореста Левицького ХХ ст. найбільш докладно Б.Колосок, В.П'ясецький, А.Якубкж, Р.Метельницький. Праці кандидата архітектури Богдана Колоска носять різнобчний характер. Зокрема, він торкався питань історіографії укріплень Луцька та його забудови [36], фактів біографії луцького архітектора Л.Маслова [41], втрачених пам'яток архітектури [35], оберемо - культових споруд, в тому числі вірменської спадщини [37; 38; 40; 42]. З колективом авторів у 1982 р. [43], у співавторстві з Р.Метельницьким у 1990 р. Б.Колосок видав архітектурно-історичний нарис про Луцьк [44] і з А.Якубіюком - путівник по Луцькому історико-культурному заповіднику [45]. В 2002 р. ним була опублікована монографія "Кафедральні споруди Луцька" як історико-архітектурне дослідження [39] та польською мовою монографія у співавторстві з М.Маліновським про костел Петра і Павла в Луцьку [121].

Отже, з історії архітектури Волині було опубліковано кілька наукових статей у різних виданнях, путівників та проведено наукові конференції, які також стосувались пам'яток Володимира-Волинського, Ковеля, Камінь-Каширського та інших. Пам'ятки архітектури Волинської області своєю оригінальністю та історією приваблювали багатьох дослідників, про що свідчать сторінки публікацій загального характеру, зокрема, "Архітектура Радянської України" [10, о. 18, 20, 218, 220, 234], монографія Ю.Асеева про стилі в архітектурі [12, с 18, 22, 23, 26, 30, 32] а також Я.Антонюка [1] і Ф.Мандзюка - про Свято-Успенський собор у Володимирі-Волинському [69].

На території заповідника багато років веде дослідницьку роботу та займається археологічними розкопками підземних ходів старого міста клуб "Ентузіаст", який очолює археолог-ентузіаст Олег Виноградов. Чимало розкопано площ під Домініканським собором і зібрано багато різних експонатів. Там же знайдено черепа та кістяки жертв різних часів та режимів. Підземелля приваблюють екскурсантів своїми значними площами у кілька ярусів та екзотикою. Звичайно, що у старому місті є багато підземних споруд, які не розкопані і, навіть, забуті. Вони часом нагадують про себе утворюючи провали у самих несподіваних місцях, під час будівництва або на дорогах.

Значну роботу щодо археологічного вивчення Старого Луцька і Луцького замку провели М.Кучинко, визначаючи час виникнення замку і забудови міста [56; 59], М.Малевська, яка здійснювала археологічні дослідження замку [67; 68], С.Терський, який захистив кандидатську дисертацію з історії та археології стародавнього Лучеська, приділив увагу формуванню і житловій забудові Луцька княжої доби [105; 109]. Вони упродовж багатьох років досліджували різні частини старого міста і різні куточки замку. Саме на цих дослідженнях, у порівнянні з писемними відомостями, ґрунтується більшість висновків щодо історії міста, його виникнення і формування, забудови і заселення у давні часи. Про велику синагогу, як історичну пам'ятку і частину

укріплення в забудові міста, писали у 1994 р. "Єврейські вісті" [19].

Історія стародавнього Володимира від найдавніших часів до середини ХХ ст. ґрунтовно висвітлена у монографії М.Кучинка, Г.Охріменка і В.Петрович, яка вийшла у 2004 р., написана з погляду соціографії на основі різних джерел матеріальної і духовної культури: писемних, археологічних, архітектурних, топографічних і топонімічних тощо. У книзі багато ілюстративного матеріалу [19].

Частина пам'ятників знайшли своє відображення в історико-краснзнавчих, ілюстрованих картинах і путівниках. Прикладом є книжечки, які написали про церкви Прибужжя О.Хведів (Бобак) [114], а про церкви Локачинського району - Х.Сегейда [98].

Пам'ятки Волинської області поповнилися значною кількістю меморіальних і пам'ятних знаків, пам'ятників, що свідчать про національно-культурне будівництво. Зокрема, в Луцьку поставлено пам'ятники Т.Шевченку, М.Грушевському, Тисячоліттю християнства, Святому Миколаю - покровителю Луцька, пам'ятник-кашпичка борцям за незалежність України; у Володимирі-Волинському - князеві Данилу Галицькому; у Любомлі князеві Васильку; в Устилузі - Ігорю Стравинському; у Затурцях - В'ячеславу

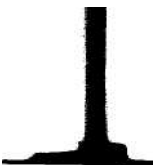
Липинському пам'ятник і меморіальну дошку на школі, яка носить його ім'я. Пам'ятні знаки і меморіальні дошки відкриті у Луцьку: переселенцям з Холмщини та Підляшшя, воїнам останнього військового призову, які загинули у таборах на Саратовщині, Михайлу Кравчуку — математику, Галшці Гулевичівні - фундаторці Луцького братства, Данилу Братковському - борцю проти утисків польської шляхти, Модесту Левицькому - педагогу і громадському діячеві, В'ячеславу Чорноволу - громадському діячеві та Герою України, Олександрі Богачуку - письменнику і поету; у Володимирі-Волинському - Агатагелу Кримському - мовознавцю, Олександрі Цинкаловському - істориком і волинезнавцю тощо.

Огляд праць з археології та пам'яткознавства Волині охоплює лише їх частину. Прогалиною у пам'яткознавстві Волині є вивчення, дослідження і збереження некрополів. Руйнація могил і кладовищ продовжує відбуватись, а деякі взагалі зникли і на тих місцях з'явилися нові об'єкти.

Значна кількість археологічних і пам'яткознавчих публікацій вміщена у збірниках історико-краснзнавчих конференцій "Минуле і сучасне Волині та Полісся", про що свідчить зміст десяти видань наукових збірників, поміщений у № 10 та огляди літератури в наступних номерах [71].

Примітки

1. Антонюк Я. Свято-Успенський собор в місті Володимирі-Волинському (або Мстиславів храм) // Дзвони Волині. - 1994. - № 12.
2. Артюх В., Мацкевий Л. Дослідження пам'яток на Волині // Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині. - Львів, 1991. - С. 9-11.
3. Археологічні дослідження в Україні 1991 року. - Луцьк: Надстир'я, 1993. - 195 с
4. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині доби бронзи та раннього заліза. - К.: Наукова думка, 1982. - 194 с
5. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. - К.: Наукова думка, 1982. - 268 с
6. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. - К.: Наукова думка, 1981. - 310 с.
7. Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття: (Энеолит, бронза, раннее железо). - К.: Наукова думка, 1990. - 184 с.
8. Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття: (Раннеславянский и древнерусский периоды). - К.: Наукова думка, 1990. - 187 с.
9. Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття: (Каменный век). - К.: Наукова думка, 1987. - 130 с.
10. Архитектура Советской Украины. - М.: Стройиздат 1987. - 303 с: ил.
11. Архитектура Волині: історія та сучасність. Тези конференції. - Луцьк: Б. в., 1992. - 88 с.
12. Асеев Ю. Стили в архитектуре Украины. - К.: Будівельник. 1989. - 140 с: ил.
13. Ауліх В. Зимнівське городище - слов'янська пам'ятка VI - VII ст. до н.е. в Західній Волині. - К.: Наук. думка, 1972. - 123 с.
14. Ауліх В. Матеріали з верхнього горизонту Городища біля с.Зимне, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Вип. 3. - К., 1961. - С 128-139.
15. Ауліх В. Металеві пряжки і прикраси з верхнього горизонту Городища в с.Зимне, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 4. - К., 1962. -С. 92-105.
16. Багрій Р. Нові слов'янські і давньоруські пам'ятки на території Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 4. - К., 1962. - С. 120-130.
17. Баран В. Ранньослов'янські пам'ятки верхнього Подністров'я і південно-східної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Вип. 5. - К., 1962. -С. 95-113.
18. Баран В. та ін. Походження слов'ян. - К.: Наукова думка, 1991. - 114 с, іл.
19. Велика синагога Луцька // Еврейские вести. - 1994. - № 5-6. - С 12.
20. Винокур І. До історії Волині II - VII ст. н. е. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краснзнавство в Україні: традиції і сучасність". Тези доповідей і повідомлень. - Луцьк: Б.в., 1993. - С. 379-380.
21. Воляник В. Пам'ятники черняхівської культури на Волині // Археологія. - К., 1979. - Вип. 29. - С 54-62.

22. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX - початок XX ст.). - Луцьк: РВР "Вежа" Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. - 532 с
23. Заклекта П. Разведки в бассейне Буга // Археологические открытия 1980 года. - М., 1981. - С. 248.
24. Залізник Л. Население Полесья в мезолите. - К.: Наукова думка, 1991. - 158 с.
25. Залізник Л., Петровський П. Свідерські стоянки біля села Лютка. - Луцьк, 2002. - 60 с.
26. Історія міст і сіл Великої Волині: Науковий збірник "Велика Волинь": Праці Житомирського наук.-краєзнавчого товариства дослідників Волині. Т. 25. - Ч. 2 / Голов, ред. М.Ю.Костриця. - Житомир: ПП М.Г.Косенко, 2002. - 244 с; іл.
27. Каргер М.К. Вновь открытые памятники зодчества во Владимире-Волынском // Учёные записки ЛГУ № 252. Серия исторических наук. - Вып. 29. - Л., 1958. - 33 с.
28. Каргер М.К. Зодчество Галицко-Волинской земли в XII - XIII вв. // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. Вып. 3. - 1940. - С. 14-21.
29. Козак Д. Готи на Волині // Волинь. - 2002. - № 4. - С. 3-16.
30. Козак Д. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. - IV ст. н.е.). - К.: Наукова думка, 1991. - 172 с
31. Козак Д. Поселення зубрицької культури поблизу с.Городок на Волині // Археологія. - 1997. - № 1. - С. 75-88.
32. Козак Д. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і північної Галичини в першій чверті I тисячоліття // Археологія. - 1996. - № 2. - С 54-68.
33. Козак Д., Оприск В., В.Шкоропад. Пам'ятки давньої історії Волині у с.Городок / Інститут археології НАН України. - К., 1999. - 128 с; 78 іл., 23 фото.
34. Козак Д., Прищепка Б., В.Шкоропад. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). - К.: Корвін-прес, 2004. - 235 с (Інститут археології НАН України).
35. Колосок Б. Історіографія будівництва Луцького комплексу // Архітектурна спадщина України. Вип. 1. - К.: Українознавство, 1994. - С 92-102.
36. Колосок Б. Історіографія укріплень Луцька (до 1.09. 1939 р.) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. - К.: Українознавство, 1996. - Ч. 1. - С. 36-60.
37. Колосок Б. Історія спорудження Луцького Бернардинського монастиря за архівними джерелами // Київська старовина. - 2002. - № 4. - С. 30-39.
38. Колосок Б. К истории армянского строительства в Луцке // Архитектурное наследие во. Т. 32. - М., 1984. - С. 119-124.
39. Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька. Історико-архітектурне дослідження. - Білий Дунаєць-Острог: Волянська з Волині, 2002. - 124 с.
40. Колосок Б. "На Стирі Іван" // Пам'ятники України. - 1986. - № 1. - С 48-49.
41. Колосок Б. Нові факти біографії Леоніда с Маслова // Київська старовина. - 1997. - № 5. - С 144-151.
42. Колосок Б. Православні святині Луцька. - К.: Техніка, 2003. - 296 с: іл. (Національні святині України).
43. Колосок Б., Мах П., Санжаров Л. Луцьк: історико-архітектурний нарис. - К.: Будівельник, 1982. - 57 с
44. Колосок Б., Метельницький Р. Луцьк: Архітектурно-історичний нарис. - К.: Будівельник, 1990. - 192 с, іл. Колосок Б., Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Архітектурно-історичний нарис. - К., 1987. - 65 с Конопля В.
45. Обробка кременю населенням Західної Волині за доби міді - ранньої бронзи // Археологія. - 1982. - № 37. - С 17-31.
46. Конопля В. Старожитності Волині. - Львів, 1997. - 232 с (Історія населення Волині від кам'яного віку до раннього середньовіччя).
47. Конопля В., Оприск В. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район). - Луцьк, 1991. - 86 с.
48. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). - Луцьк, 1997. - 142 с
49. Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. - К., Наукова думка, 1976. - 146 с Кухаренко Б.В. Средневековые памятники Полесья. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. 40 с. + 14 табл.
50. Кучинко М. Відомі археологи - дослідники слов'яно-руського періоду історії Волині // Минуле і сучасне Волині: Історичні постаті краю. - Луцьк, 1991. - С. 19-21. Кучинко М. Волинська земля X - середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. посібн. - Луцьк: Ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. - 314 с.
51. Кучинко М. Давньоруське городище Вал у Надстир'ї. - Луцьк: Вежа, 1996. - 206 с
52. Кучинко М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX - XIV століттях. - Луцьк: Надстир'я, 1993. - 159 с
53. Кучинко М. Исследования в Луцке // Археологические открытия 1973 г. - М., 1974. - С. 297-298.
54. Кучинко М. Межі Волинської землі кінця Х - середини XIV ст. у світлі археологічних, писемних та топонімічних джерел // Археологія. - 2002. - № 1. - С. 66-71.
55. Кучинко М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. - Луцьк: Надстир'я, 1994. - 206 с

59. Кучинко М. Про час спорудження і ранню історію Луцького замку // Український історичний журнал. - 1985. - № 10. - С 144-145.
60. Кучинко М. Стародавній Володимир Волинський. Луцьк: Знання, 1987. - 20 с.
61. Кучинко М., Орлов Р. Городищенський скарб з Волині // Археологія. - 1989. - № 2. - С 96-106.
62. Кучинко М., Охріменко Г. Археологічні пам'ятки Волині. - Луцьк, 1995. - 168 с.
63. Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини ХХ ст. (у світлі соціотопографії). - Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. - 260 с.
64. Лесик О. Замки та монастирі України. - Львів: Світ, 1993. - 176 с.
65. Лесик О. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. - Львов: Вища школа, 1987. - 128 с.
66. Логвин Г. Архітектурний комплекс в Зимно: Дис. на кандидата архітектури. - К., 1948. - 213 с, 89 фото.
67. Малевская М. Архитектурно-археологические исследования в Луцком замке. - АО. - 1984. - М., 1986. - С. 267-269.
68. Малевская М. Исследования Луцкого замка // АО. - 1983. - М., 1984. - С. 267.
69. Мандзюк Ф. Володимир-Волинський Свято-Успенський собор. - Луцьк: Вісник і КЪ, 2001. - 80 с:іл.
70. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні. - Львів: Центр Європи, 1997. - 160 с: іл.
71. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. - К.: Дух і літера, 2001. - 178 с (Серія „Бібліотека інституту юдаїки“).
72. Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 - 2002 рр. - Луцьк: Надстир'я, 2002. - 292 с.
73. Онуфрійчук М. Із щоденника археологічних розкопок у Головнянському районі Волинської області (25.05 - 08.06.1957 р.) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: край на межі тисячоліть. Матеріали Х наукової історико-краєзнавчої конференції, яка відбулася у Старому Чорторийську, Маневичах, Четвертні та Нововолинську в 2000 - 2002 рр. - Луцьк: Надстир'я, 2002. - С.132-136.
74. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. - Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2001. - 154 с.
75. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки Волині. - Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2001. - 139 с.
76. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи. Розвиток господарства, матеріальної та духовної культури. - Луцьк: Вид-во "Волинська друкарня", 2003. - 224 с (Краєзнавча бібліотека Волині).
77. Охріменко Г. Неоліт Волині. Методичні матеріали на допомогу слухачам курсів підвищення кваліфікації вчителів історії при інституті удосконалення вчителів. Ч. I. - Луцьк: Б.в., 1994. - 119 с.
78. Охріменко Г. Неоліт Волині. Методичні матеріали на допомогу слухачам курсів підвищення кваліфікації вчителів історії при інституті удосконалення вчителів. Ч. II. - Луцьк: Б.в., 1994. - 127 с.
79. Памятники истории и культуры Волинской области. Научно-справочный библиографический указатель. - Луцк, 1985. - 93 с.
80. Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог - справочник. - К.: Наукова думка, 1987. - 736 с.
81. Панишко Г. Археологічні дослідження давньоруських міст Волині в 20-30 роках ХХ ст століття // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк: Надстир'я, 1999. - С. 51-52.
82. Панишко С. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // Київська старовина. - 1997. - № 5. - С. 168-167.
83. Панишко С Проблема розмірів Волинської землі XI - XIV ст. в російській історіографії XIX ст. // Волинь незабутня. Тези IV регіональної науково-практичної конференції, 23 - 24 лютого 1993 р. - Рівне, 1993. - С 6-7.
84. Перелік пам'яток історії та культури, реставрованих і споруджених за участю Волинської обласної організації товариства в 1977 - 1978 роках // Пам'ятники України. - 1987. - № 3. - С. 64.
85. Пескова А., Раппопорт П. Неизвестный памятник волинского зодчества XII в. // Памятники культуры: Новые открытия: Письменность. Искусство. Археология. - Л., 1987. - С. 541-546 (про церкву і пам'ятки Володимира-Волинського).
86. Петров В., Калішук А. Скарб срібних речей з с.Качин, Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - Вип. 5. - К., 1964. - С 88-93.
87. Раппопорт П. Военное зодчество западно русских земель X - XIV вв.. - Л.: Наука, 1967. - 241 с.
88. Раппопорт П. Волинские башни // МИА. - 1952. - Вып. 31. - С. 202-223.
89. Раппопорт П. Города Болоховской земли // Краткие сообщения Института материальной культуры АН СССР. - Вып. 57. - М., 1955. - С. 56-59.
90. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. - К.: Вид-во АН УРСР, 1957. - 96 с.
91. Рычков П.А. Материалы по истории градостроительства Волины XVIII - XIX веков в

- фондах Центрального государственного военно-исторического архива СССР // Минуле і сучасне Волині. - Луцьк, 1988. - Ч. 1. - С 183-184.
92. Савич В. Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині. - К.: Наукова думка, 1975. - 135 с
93. Сайчук Б. До питання про локалізацію церкви іоанна Хрестителя на луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали III міжнародної конференції. - Житомир, 1993. - С 146-147.
94. Сайчук І. // Архіви України. - 1985. - № 2. - С 80.
95. Свешніков І. Битва під Берестечком. - Львів: Слово, 1992. - 304 с
96. Свешніков І. Історія населення Прикарпаття, Поділля і Волині в кінці III - на початку I тисячоліття до нашої ери. - К.: Наукова думка, 1974. - 207 с
97. Свешніков І. Озброєння козацького війська усередині XVII ст.: За матеріалами розкопок Берестецької битви 1651 р. // Вісник АН України. - 1991. - № 10. - С 48-63.
98. Сегайда Харитон. Світильники отчої віри. Нариси про церкви Локачинського району. - Луцьк: Надстир'я, 2002. - 228 с (Бібліотека журналу "Волинь").
99. Сквозь века: К истокам культуры народов СССР: Сборник. Вып. 1. - М.: Знание, 1986. - 240 с: ил.
- ЮО. Смішко М. Археологічні дослідження в Західних областях України за роки Радянської влади // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 2. - К., 1959. - С 5-28.
101. Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. - Луцьк, 1998. - С.173.
102. Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (Доба первіснообщинного ладу). - К.: Наукова думка, 1974.
- ЮЗ. Телегін Д. Мезолітні пам'ятки України. - К.: Наукова думка, 1982. - 253 с (Волинь - с 29-32).
104. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Здобутки Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею за 15 років діяльності (1986-2000). - Львів, 2002. - 108 с
- ЮБ. Терський С. Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VIII - XIV ст. // Атлас історії культури Волинської області. Тези республіканської конференції. - Луцьк, 1991. - С. 19-22.
- ЮБ. Терський С. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986 - 91 роках // Наукові записки. Вип. 1. - Львів, 1993. - С. 45-47.
107. Терський С. Олика: Історичний нарис. - Львів: Новий час, 2001. - 52 с, іл. (Серія "Літописні міста Волині". - Вип. 1.).
108. Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. - Рівне: Азалія, 2003. - 160 с.
109. Терський С. Розвідки в околицях княжого Лучеська // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. - Луцьк, 1993. - С. 120-121.
- ПО. Троневиц П. В сутінках української історії XIV - XVI ст. - Луцьк: МКФ "Християнське життя", 2003. - 112 с
- Ш. Троневиц П. Луцький замок. - Луцьк: ДІКСОН, 2003. - 198 с
112. Троневиц П., Хілько М., Сайчук Б. Втрачені християнські храми Луцька. - Луцьк: Діксон, 2001. - 80 с
- ПЗ. Трубочанінов С, Винокур І. Історія Поділля та Південно-східної Волині. - Кам'янець-Подільський, 1993. Кн.1.- 112 с; Кн. 2, 1994.
- ІН. Хведів (Бобак) О. На кручі Бугу (Свято-Введенська церква села Михалє). Історико-краєзнавчий нарис. - Луцьк: Надстир'я, 2002. - 56 с
115. Хілько М. Давньоруські графіті церкви Івана Богослова в Луцьку // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. - Луцьк, 1998. - С 162-163.
- ПБ. Чемерис О., Панишко С. Проблеми охорони давньоруських городищ на території Волинської області // Минуле і сучасне Волині: Літописні міста і середньовічна культура. Тези доповідей і повідомлень VIII Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк: Надстир'я, 1999. - С 52-54.
117. Шкоропад В. Особливості поморсько-кльошової культури на Волині // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. - Вип. 5. - Луцьк: Вежа, 2000. - С. 122-127.
118. ПІОВКОПЛЯС Г., Шовкопляс І. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. - К.: Наукова думка, 1990. - 166 с
- ІЯ. Якубюк А. Луцький історико-культурний заповідник. Архітектурно-історичний нарис. - К.: Мистецтво, 1987. - 65 с
120. Якубюк А.М. Луцьк: Путівник-інформатор / Худож. оформл. та макет Б.Р.Шкулицького. - Львів: Каменяр, 1983. - 95 с; іл.
121. Malinowski M., Koiosok B. Zarys dziejow diecezji Juckiej oraz katedry Gw. Piotra i Pawia w Lucku. - Kalwaria Zabrzzydowska. - 1993. - 96 s., il.

Summary:

Thesis article about historiography of archeology, relics of the past and others monument Volyn's region. The analysis books and articles presented in the second half of the XX - of the begining XXI century. Key words: archeology, history, historiography, Volyn's region, Polyssia, monuments stady.